

„Prípad Gilliganová“ – epistemologické a metodologické otázky feministického výskumu

Etela Farkašová, Mariana Szapuová

V príspevku sa tematizujú niektoré problémy súvisiace s feministickým, resp. rodovo-senzitívnym výskumom sociálnych fenoménov a otázok týkajúcich sa sféry ľudského prežívania a morálky. Výskum vývinu a charakteru morálneho usudzovania dievčat a žien, realizovaný americkou psychologičkou a feministickou teoretičkou Carol Gilliganovou je predmetom prípadovej štúdie, zameranej na epistemologické a metodologické otázky feministického výskumu. Predmetom pozornosti sú predovšetkým tie črty a aspekty výskumu Gilliganovej, ktoré presahujú rámec konkrétneho psychologického skúmania a a majú širšiu relevanciu pre feministickú filozofia a epistemológiu.

Vo feministickej reflexii vedeckého poznania (jeho východisk, postupov, cieľov a metód) sú od počiatku formovania tohoto typu epistemologického a metodologického uvažovania prítomné ako najrelevantnejšie dve základné orientácie – na dva tematické okruhy, ide o: a/ o feministickú kritiku (tradičnej) vedy – resp. jednotlivých vedných disciplín, predovšetkým v oblasti sociálneho poznania, b/ o vytváranie alternatívnych koncepcií, explanačných schém a metodologických postupov. Tieto dve orientácie a tieto dva tematické okruhy sú navzájom úzko previazané – snahy o budovanie alternatívnych teórií sú najčastejšie motivované práve nespokojnosťou feministických bádateliek a teoretičiek s viacerými klasickými vedeckými, ale aj filozofickými koncepciami vysvetľujúcimi ľudskú povahu či prirodzenosť, vzťahy medzi ľuďmi a spôsoby ľudského prežívania sveta (hlavne v biologických vedách a v psychológii), ľudské dejiny (v histórii a archeológii), život ľudí v spoločnosti a kultúre, vzorce sociálnej interakcie (najmä v sociálnych vedách).

Cieľom nášho príspevku je rozvinúť a ilustrovať uvedenú, v danej formulácii dost' všeobecne ladenú tézu. Po stručnom náčrtne niektorých, z hľadiska nášho zámeru najrelevantnejších otázok feministickej kritiky vedy a otázok týkajúcich sa feministického výskumu, sa budeme venovať hlavne epistemologickým a metodologickým otázkam konkrétneho výskumného projektu orientovaného na problém morálneho vývinu v ontogenéze človeka. V centre našej pozornosti bude koncepcia Carol Gilliganovej, domnievame sa, že jej výskumy a jej teoretická koncepcia sú vhodným „materiálom“ na ilustráciu a precizovanie našich východiskových téz.

Situácia, do akej sa dostali feministickými motívmi inšpirované výskumné programy, postupne udomácnené a realizované v jednotlivých špeciálnych vedách, zhruba od začiatku 70-tych rokov, sa vyznačovala veľkou mierou nespokojnosti, ba aj pomerne ostrým kritickým postojom mnohých autoriek k existujúcim a prevládajúcim vedeckým teóriám. Boli to tak vedecké bádatel'ky ako aj filozofky, ktoré upozornili na to, že vo viacerých sférach západného vedeckého kánonu a vo viacerých vplyvných a uznávaných vedeckých koncepciách sú identifikovateľné mnohé predsudky, mizogýnnne a androcentristické predpojatosti, ktoré výrazne ovplyvňujú vedecký výskum napr. pri voľbe predmetu, metód skúmania alebo pri interpretácii dát a ktoré v konečnom dôsledku defomujú samotné výsledky vedeckého poznania (teórie, explanácie a pod.). Teoreticky poukázali tiež na rozličné historické formy znevýhodňovania až vylučovania žien zo sféry vedy a vzdelávania, využívania a zneužívania vedy na zdôvodnenie či ospravedlňovania diskriminačných ideológií a sociálnych inštitúcií. Hoci základným motívom feministickej kritiky vedy bolo predovšetkým odhaľovanie androcentrických a ženy znevýhodňujúcich predsudkov tak v praxi vedy, ako aj v etablovaných vedeckých teóriach, nadobúdala táto kritika postupne viaceré formy, zamerala sa napríklad na konceptuálny rámec tej-ktorej teórie, ako aj na metodologické problémy výskumu. Jedna z hlavných línií feministickej kritiky vedy je

motivovaná snahou preukázať spôsob, akým ženy boli z vedeckého skúmania vylúčené nielen ako subjekty, ale aj ako objekty bádania a záujmu (napr. psychologické výskumy týkajúce sa vývinu osobnostnej a morálnej zrelosti), v dôsledku čoho teórie, ku ktorým tieto výskumy viedli, poskytovali jednostranný, neúplný, až deformovaný obraz o predmete bádania najmä preto, že neoprávnene zovšeobecňovali jeden typ partikularity a vylučovali jej iné typy. Vo vyššie načrtnutom kontexte feministických, kritických úvah o vede a jej metóde postupne silnel hlas teoretičiek, volajúcich po kritickom prehodnotení vedeckého poznania a po vytvorení nových, alternatívnych skúmaní. Uvedeným kontextom boli rámcované aj diskusie, prebiehajúce v rámci feministickej epistemológie o potrebe nových zdôvodňujúcich stratégií či výskumných programov, ako aj diskusie o tom, či je možné hovoriť o špecifickom feministickom výskume, alebo o špecifickej metóde tohto alternatívneho typu vedeckého bádania.

Obzvlášť naliehavo tieto otázky formulovala Sandra Hardingová, ktorá sice odmieta hovoriť o špecifickej feministickej metóde alebo metodológii, identifikovala však tri dištinkatívne črty feministického výskumu, ktoré sa týkajú východiska, cieľa ako aj predmetu bádania. Čo sa týka východiska vedeckého skúmania, autorka zdôrazňuje, že východiskom feministického výskumu je ženská skúsenosť, presnejšie, keďže neexistuje žiadna monolitná ženská skúsenosť, treba hovoriť o skúsenostiach žien, s ktorými je spätý istý sociálny problém – z tohto hľadiska sa potom takéto skúsenosti stávajú predmetom a východiskom skúmania. Reflexia skúsenosti žien sa pre teoretičky stala hlavným podnetom na konštituovanie feministického výskumu v najrozličnejších oblastiach vedeckého poznávania, istým generátorom vedeckých problémov, hypotéz a evidencie. Za ďalší dôležitý znak feministického výskumu považuje Sandra Hardingová skutočnosť, že cieľom tohoto výskumu je a má byť formulovať teórie, ktoré podporujú ženy, inými slovami, je to výskum pre ženy v tom zmysle, že „*poskytuje ženám explanácie sociálnych fenoménov, ktoré sú pre*

ženy žiaduce a potrebné“ (Harding, S: *Feminism and Methodology*. Open University Press and Indiana University Press, 1987, s. 8). Nemenej dôležitou je však aj tretia črta, ktorá spočíva v odmietnutí tradičnej dichotómie subjektu a objektu skúmania a s ňou spojeného ideálu objektivity ako nezainteresovanosti; vo feministickom výskume, podľa názoru uvedenej autorky, výskumníčka je umiestnená do toho istého (sociálneho) priestoru, v ktorom sa nachádza aj predmet výskumu. Ide tu o akúsi hodnotovú, postojovú, resp. záujmovú „vtiahnutosť“ výskumníčky do problematiky, ktorá je predmetom bádania, o jej zainteresovanosť na probléme. Všetky tri uvedené znaky v ich vzájomnej previazanosti spôsobujú, že feministické výskumné projekty sa značne odlišujú od klasických vedeckých postupov a veľmi často práve v ich svetle je možné odhaliť limitovanosti tradičnej vedy. V tejto súvislosti formuluje Sandra Hardingová tézu o „silnej objektivite“ („strong objectivity“), ktorou kriticky reaguje na koncepcie hodnotovo, aj inak neutrálnej, nezainteresovanej objektivity rozvíjané v hlavnoprúdových epistemológiách. Hardingová svoj program spája s požiadavkou „silnej reflexívnosti“ či „kauzálnej symetrie“, vychádzajúc z tvrdenia, že ten istý typ sociálnych síl, ktorý formuje objekty poznania, formuje aj ich aktérov. Zvýrazňuje sa tým aj fakt, že presvedčenia, ktoré sú v danej kultúre silne rozšírené, fungujú často vo výskume ako „skryté“ prvky evidencie (podrobnejšie pozri aj E.Farkašová: *Situovanosť verzus objektivita vedeckého poznania*. *Filozofia* 6/2002, s. 386 – 387; Szapuová, M.: *Problém empirizmu vo feministickej epistemológii*. *Filozofia* 6/2002) .

*****

Carol Gilliganová, ktorá bola dlhoročnou vedeckou spolupracovníčkou, neskôr kritičkou L. Kohlberga, sa vo svojich výskumoch venovala otázkam formovania osobnej identity a morálneho vývinu v ranom dospelom veku. Na rozdiel od Kohlberga, ktorý pracoval s čisto chlapčenskými výskumnými vzorkami, Gilliganová v priebehu svojho viacročného výskumu pozorne načúvala hlasom dievčat a žien, pozorovala spôsoby, akými

vypovedajú o sebe a o svojich vzťahoch k iným, o tom, čo je správne a čo je nesprávne, ako vnímajú a prežívajú svoje životy. Svoje zistenia a závery zhrnula v práci s príznačným názvom *Iným hlasom. O rozdielnej psychológii žien a mužov*. Jedným z motívov, ktoré viedli C. Gilliganovú ku skúmaniu psychického vývinu dievčat, bola nepochybne istá disparita medzi ženským morálnym vývinom a ženskou morálnou skúsenosťou na jednej strane, a rozličnými psychologickými teóriami, vysvetľujúcimi ľudský morálny vývin na strane druhej. Vo väčšine psychologických vysvetlení sa však tento nesúlad interpretoval ako prejav toho, že ženský vývoj je istým spôsobom problematický, vymyká sa norme, vykazuje istú defektnosť, nedostatočnosť, resp. inakosť ženského vývoja sa interpretovala ako zlyhanie žien, ako dôkaz nižšej stupne ich morálnej zrelosti a morálnej kompetencie. Gilliganová túto interpretáciu spochybnila tvrdením, že *„skutečnost, že se ženy nedokáží přispůsobit dosavadním modelům osobního růstu, může naopak poukazovat na problém ve vysvětlení, na omezení dosavadní koncepce lidské existence, na opomenutí některých pravd o živote“* (1., s. 31). Podľa jej názoru problém nespočíva v ženskom morálnom vývoji, ale v prevládajúcich teoretických explanáciách, ktoré sa opierajú o výskum mužov a zistenia, týkajúce sa morálneho vývinu mužov, zovšeobecňujú, vyhlasujú ich za „všeľudské“, za univerzálnu normu. Tieto teórie *„implicitne pojímali mužský život jako normu a snažili se ženu vymodelovat podle mužského vzoru“* (1., s.35).

Analyzujúc niektoré názory Sigmunda Freuda, Jeana Piageta, Erika Eriksona a Lawrence Kohlberga ako aj ďalších autorov, Gilliganová podrobne ukazuje, akým spôsobom a z akých dôvodov sa ženský vývoj a formovanie osobnosti stáva pre týchto teoretikov ľudského vývoja problémom. Tu treba podotknúť, že fenomén, ktorý by sme mohli nazvať rodovou jednostrannosťou či rodovým redukcionizmom vo vedeckom poznaní, sa stal v sociálnej vede viditeľným už prv, napríklad tomu tak bolo v psychoanalytickej teórii. Karen Horneyová, označovaná za jednu z matiek psychoanalýzy, bola zároveň jednou z prvých,

ktoré si všimli istú jednostrannosť svojej disciplíny, jej zviazanosť s mužským charakterom kultúry, v ktorej psychoanalýza vznikla a ktorej mužský pohľad predznamenal aj základné princípy a metódy psychoanalytickej teórie (aj praxe). Horneyová konštatuje, že psychoanalytická teória podáva vysvetlenia (aj ženskej psychiky) iba z mužského pohľadu, sama psychoanalýza je totiž „výtvorom mužského ducha a takmer všetci, čo Freudove myšlienky ďalej rozvíjali, boli muži. Je preto úplne pochopiteľné, že mali k psychológii mužov bližšie a že vývoju muža rozumeli lepšie než vývoju ženy“ (K.H., Útek zo ženskosti, s. 23). Až keď sa psychoanalýza pokúsi zbaviť tohto mužského spôsobu uvažovania, budú sa podľa Horneyovej takmer všetky problémy psychológie ženy javiť inak (K. H. Útek., s. 27).

Ide totiž o to, že v psychologických teóriách prevládajúce popisy psychosociálneho vývoja, formovania osobnej/rodovej identity ako aj vývinu k psychologickému a morálnemu zrelosti, a v ktorých sa kladie hlavný dôraz na princípy autonómie spojené so separáciou od druhých a individuáciou, sú odvodené z mužskej životnej skúsenosti. Ako na to poukázala C.

Gilliganová, podobne tomu bolo aj v prípade Kohlbergovej teórie štádií vývinu morálneho zrelosti. Avšak skôr, než sa dostaneme ku Gilliganovej kritike tejto koncepcie, zhrňme stručne základné tézy Kohlbergovej teórie: nadväzujúc na učenie J. Piageta o ontogenetickom vývine poznávacích štruktúr vypracoval tento autor teóriu morálneho vývoja ľudského jedinca, morálneho usudzovania či morálnych úsudkov. Kohlberg svoju teóriu vybudoval na báze bohatých empirických výskumov, v ktorých metódou riadeného rozhovoru zisťoval typ resp. úroveň morálneho usudzovania u jednotlivých respondentov a zistil, že človek vo sfére morálneho usudzovania, pri riešení morálnych konfliktov, prechádza istými vývinovými stupňami či štádiami. Podľa jeho teórie vývoj morálneho usudzovania vedie od egocentrickej úrovne na úroveň akceptovania sociálnych noriem a odiaľ na najvyššiu úroveň, ktorá sa vyznačuje schopnosťou individua kriticky reflektovať sociálne normy spoločnosti a správať sa podľa všeobecných morálnych princípov (ide

o prekonvencionálnu, konvencionálnu a postkonvencionálnu úroveň). Z metodologického hľadiska je potrebné ešte raz zdôrazniť, že L. Kohlber svoje výskumy uskutočňoval metódou riadených a štrukturovaných rozhovorov, v ktorých respondenti mali riešiť hypoteticky skonstruované morálne dilemy, pričom výskumné vzorky tvorili výlučne chlapci. Svoje zistenia však zovšeobecnil a povýšil na všeobecne ľudské, za univerzálnu normu.

Gilliganová si nemohla nevšimnúť fakt, že keď sa Kohlbergova škála použila ako meradlo, dievčatá dosahovali horšie výsledky, akoby preukazovali nižšie stupne morálnej zrelosti ako chlapci, ich rovesníci; dievčatá zdôrazňujúce vzťahovosť a veriacie v komunikáciu ako spôsob riešenia konfliktu, jednoducho nezapadali do obrazu videného cez Kohlbergove kritériá (postavené na usudzovaní na základe logických princípov a princípu spravodlivosti). Vo svetle (nielen) tejto teórie sa rozdiel medzi ženami a mužmi pri formovaní osobnej identity v detstve chápe ako (ženský) odklon od normy: *“Jelikož je však obtížné říci ‘odlišný’, aniž jedním dechem řekneme ‘lepší’ či ‘horší’, jelikož existují tendence vytvořit jedinou stupnici měření a jelikož této stupnice většinou bývá odvozována a standardizována na základe mužských interpretací výzkumných dat získaných převážně či výhradně ze studií mužů”* (1., s. 42), tj. psychológia chápe mužské správanie ako normu a ženské správanie ako odchýlku od tejto normy.

Ostrie kritiky Giliganovej smerovalo preto k samotným základným princípom a východiskovým predpokladom Kohlbergovej teórie a tým spochybnilo použité meradlo, resp. princíp, ktorý sa chápe ako kritérium morálnej zrelosti. Gilliganová poukázala na to, že tento princíp – princíp spravodlivosti - je charakteristický pre morálne uvažovanie a usudzovanie mužov. Kohlberg však, podobne ako aj ďalší významní teoretici psychického vývinu, z toho urobil všeobecnú, univerzálnu normu. Kritické prehodnocovanie výsledkov, ku ktorým dospel Kohlbergov výskum a ktoré údajne potvrdzovali menšiu morálnu zrelosť

žien v porovnaní s mužmi, vyústili u Gilliganovej do tvorby vlastnej koncepcie, založenej na princípe starostlivosti.

Pri skúmaní morálneho hodnotenia a usudzovania dievčat a žien začala C. Gilliganová *iný hlas* – hlas orientovaný na hľadisko starostlivosti a súcitu. Vo svojej práci vychádza z toh štúdií, na základe ktorých formuluje základný predpoklad; podľa neho „*je dôležitý spôsob, jak lidé vypovídají o svých životech, že jazyk, který používají, a spojitosti, které si vytvářejí, odhalují svět, který vidí a v němž jednají*“ (1., s.32). Jednotlivé štúdie, ktoré boli založené na rozhovoroch s respondentkami a respondentmi, sa týkali problému identity a morálneho vývoja, vzťahu medzi prežívaním a myslením v situácii reálne prežívaného morálneho konfliktu, ako aj toho, ako ľudia definujú morálne problémy a aké skúsenosti vo svojom živote vnímajú ako morálne konfliktné. Ako hlavná metóda pri týchto výskumoch bola použitá metóda riadených rozhovorov, ktorá autorke umožnila sledovať nielen logiku uvažovania, ale aj jazykové prostriedky, ktoré daná osoba volila na vyjadrenie svojho stanoviska. Opierajúc sa o zistenia týkajúce sa inakosti ženského hlasu autorka sledovala cieľ rozšíriť teoretickú reflexiu a pochopenie ľudského vývoja tak, aby sa do teórie zahrnuli hlasy tej skupiny, ktorá bola doteraz opomenutá – teda žien. Autorka hovorí o dvoch typoch morálnej skúsenosti a morálnej argumentácie, jeden typ sa viaže na mužov, druhý na ženy, pričom spojenie tohto iného hlasu so ženami, ako zdôrazňuje, je empiricky odporované, a práve vďaka výpovediam žien ho mohla vystopovať.

Gilliganová na základe svojej kritiky jednostranného, mužsky orientovaného výskumu interpretujúceho ženský morálny vývin ako deficitný formuluje presvedčenie, podľa ktorého je nevyhnutné definovať také vývojové kritériá, pomocou ktorých je možné identifikovať kategórie ženského morálneho usudzovania a narčniť obraz chápania vlastného ja a morálky vo výpovediach dievčat a žien. Jej koncepcia nielenže otvára otázku morálneho rastu v polemike s Kohlbergom – jeho povahy, či má lineárnu alebo cyklickú

povahu – ale aj ukazuje, že včlenenie inej (ženskej) skúsenosti, optiky, hodnotovej preferencie pozmenilo celkový obraz procesu morálneho rastu. Všeobecnejšie povedané, včlenenie novej optiky, nového stanoviska môže viesť k transformácii jednotlivých pojmov danej teórie alebo aj celého konceptuálneho aparátu. V prípade teórie morálneho vývinu ide hlavne o pojem Ja (self), resp. identity; Gilliganová kládla dôraz na koncept Ja (self) vo vzťahoch s inými, kým u Kohlberga koncept Ja sa spája s autonómiou v zmysle sebestačnosti. Chápanie Ja, seba samého alebo seba samu úzko súvisí so spôsobmi a štandardmi morálneho zdôvodňovania, ktoré sú vždy kultúrnym produktom. V tejto súvislosti je dôležité uvedomiť si závislosť štandard morálneho zdôvodňovania od charakteru východiskových pojmov, od širšieho konceptuálneho a hodnotového (aj sociálneho) kontextu.

Nepochybne, viaceré názory a závery Gilliganovej vyvolávajú dodnes neutíchajúce diskusie, aj kritické reakcie, z hľadiska zámeru nášho príspevku však považujeme za dôležité poukázať na niektoré epistemologické a metodologické implikácie, zasahujúce do širšieho kontextu debát o vede a feminizme, ako aj do debát o statuse a hodnotovej neutralite psychologickéj teórie vývoja ľudskej osobnosti a v širšom zmysle aj iných teórií v rámci humanitných vied. Dôležitým záverom tejto feministickéj teoretičky je fakt, že nijaký ľudský život nemožno vyňať z historického rámca, pretože história každého individuálneho života sa prelína s dejinami a politikou, čo vedie prinajmenšom k dvom požiadavkám: a/ pochopiť individuálny životný príbeh sa nedá bez širšieho sociálneho kontextu; b/ zohľadnením odlišných (v danom prípade ženských) perspektív sa mení pohľad na sociálnu realitu, dejiny, ale aj na psychológiu ako vedu. Najmä zdôraznením posledného momentu sa v knihe rozkrývajú problémy, ktoré sa doposiaľ netematizovali ako teoretické (metodologické) problémy. Práca C. Gilliganovej o *inom hlase* prináša preto dôležitý metodologický odkaz a posun v epistemológii – upriamuje pozornosť na skutočnosť, že

akýkoľvek výskum, ktorý zohľadňuje a reflektuje skúsenosť iba jednej skupiny (v danom prípade mužov) poskytuje pohľad, ktorý je nutne deformovaný a teoreticky neudržateľný. Gilliganová ukazuje, a v tom je prevratnosť jej koncepcie, že vedecké výskumy nechávali časť ľudskej skúsenosti (skúsenosti žien) nepovšimnutú, resp. prekrytú falošnou univerzalizáciou inej časti ľudskej skúsenosti (skúsenosti mužov). Korektný vedecký výskum, usilujúci sa o komplexnosť, by mal chápať obe inakosti skúsenosti ako rovnocenné a navzájom sa doplňujúce, a nie zotrvať pri doterajšom obmedzovaní koncepcie ľudskej existence, pri „opomínaní niektorých právd o živote“. Gilliganová ovplyvnila výskum morálneho vývoja a vôbec sociálny výskum upozornením na potrebu začlenenia „iných hlasov“, t.j. viacerých alternatívnych pozícií, optík a pod. Výrazne tým obohatila jednak akademickú debatu o rode ako dôležitom faktore výskumu a jednak debatu o nevyhnutnosti včleniť ženskú skúsenosť (všeobecne: skúsenosť iných subjektov) do všetkých oblastí, z ktorých bola tradične vylúčená alebo podhodnotená, o deformujúcom vplyve takéhoto vylúčenia. Nazdávame sa, že Gilliganovej práca má aj širšie filozofické, metodologické a etické implikácie, hlavne v tom, že ukázala slabinu filozofických a etických teórií, v ktorých dominuje princíp abstrakcie a malá pozornosť sa venuje realite ľudského života a morálnym aspektom žitej skúsenosti, že posúva chápanie etických teórií (filozofie) ako abstraktných uvažovaní smerom k praktickému životu (napr. keď oproti Kohlbergovým výskumom hypotetických morálnych dilem, t.j. rozhodovaní v projektovaných situáciách, stavia svoje skúmanie procesov aktuálneho rozhodovania v reálnom živote, t.j. v konkrétnych životných situáciách). Gilliganovej výskum sa opiera o reálne skúsenosti žien, a jej závery môžu byť pochopené ako také, ktoré v istom zmysle podporujú ich záujmy.

V závere chceme ešte raz zdôrazniť, že hlavný metodologický dosah Gilliganovej koncepcie vidíme v akcente na hodnotu inej, alternatívnej skúsenosti (v danom prípade ženskej), na požiadavku, aby sa jeden typ skúsenosti neabsolutizoval a nepovýšil na normu a

iný, ak nie je identický a nespĺňa túto normu, aby sa nepokladal za deficitný, všeobecne povedané, aby sa jedno partikulárne neuniverzalizovalo (na úkor druhého), aby sa veda nedopúšťala (z akýchkoľvek dôvodov) falošnej univerzalizácie, ktorá nesie so sebou negatívne kognitívne, ale aj etické dôsledky.

Literatúra:

[1] Harding, S.: *Feminism and Methodology*. Open University Press and Indiana University Press, 1987.

[3] Farkašová, E.: Situovanosť verzus objektivita vedeckého poznania. *Filozofia* 6/2002.

[3] Szapuová, M.: Problém empirizmu vo feministickej epistemológii. *Filozofia* 6/2002)

[4] Gilligan, C.: *Iným hlasem. O rozdielnej psychológii žien a mužů*. Portál, Praha 2001.

[5] Horney, K.: Útek zo ženskosti. In: Horney, K.: *Psychológia ženy*. Aspekt Bratislava 2002